

Vznik a vývoj Vesmíru

Karel Smolek

Ústav technické a experimentální fyziky, ČVUT

Kosmologie 19. století

- Známa Sluneční soustava.
- Hvězdy.
- Mlhoviny (mezihvězdný plyn).
- Jiné galaxie nebyly známy – pozorovaly se, ale byly považovány za zvláštní mlhoviny mezihvězdného plynu se spirálním tvarem.
- Podle tehdejších představ byl Vesmír statický, neměnný.

Einsteinova rovnice gravitace - opakování

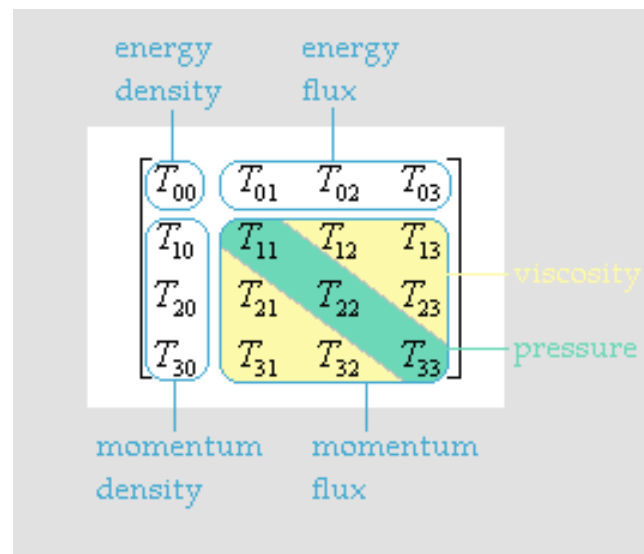
- Určuje vztah mezi parametry určující křivost prostoro-času v malém okolí daného bodu a konfigurací hmoty v tomto okolí.

Tenzor energie-hybnosti = tabulka 16 čísel vyjadřujících hustotu energie, hustotu hybnosti, tok energie a hybnosti vytvářené hmotou v okolí daného bodu.

$$G_{\mu\nu} = \frac{8\pi}{c^4} \kappa T_{\mu\nu}$$

Newtonova gravitační konstanta

Einsteinův tenzor = tabulka 16 čísel určujících informace o křivosti v daném bodě, tedy o metrice.

- Einstein postuluje, že hmota se v prostoro-času pohybuje po „rovné“ dráze – geodetice.
- Řešením Einsteinovy rovnice lze určit křivost prostoro-času a pohyb hmoty v něm.

Einsteinova rovnice gravitace a kosmologie

- Předpokládáme, že v globálním měřítku je rozložení hmoty ve vesmíru prakticky homogenní.
- Pokud známe množství hmoty ve vesmíru (a její rychlost), **můžeme vypočítat geometrii vesmíru a jeho vývoj** (časový vývoj metriky).
- **Einsteinova rovnice však statické řešení nemá.** Podle Einsteinova pohledu na svět byl však vesmír statický.
- **Einstein proto do své rovnice vložil další člen, úměrný metrice**

$$G_{\mu\nu} = \frac{8\pi}{c^4} \kappa T_{\mu\nu} - \Lambda g_{\mu\nu}$$

kosmologická konstanta

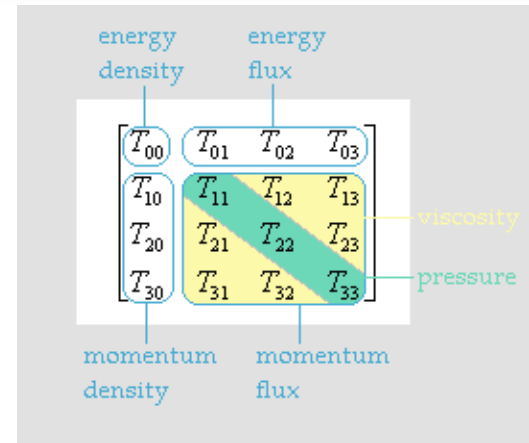
Kosmologická konstanta

- Einsteinovu rovnici s kosmologickou konstantou

$$G_{\mu\nu} = \frac{8\pi}{c^4} \kappa T_{\mu\nu} - \Lambda g_{\mu\nu}$$

přepíšeme do tvaru:

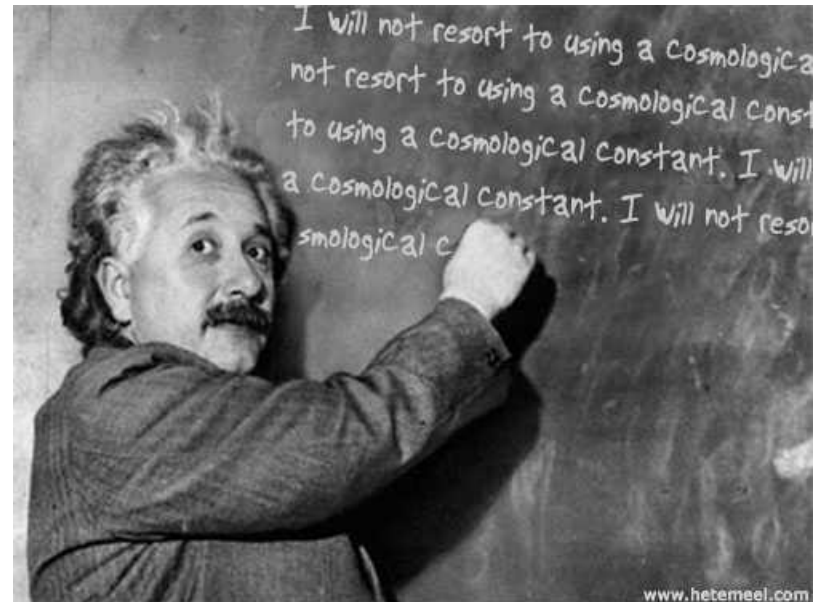
$$G_{\mu\nu} = \frac{8\pi}{c^4} \kappa \left(T_{\mu\nu} - \frac{\Lambda c^4}{8\pi\kappa} g_{\mu\nu} \right)$$

- Tento člen přidává na diagonálu tenzoru energie-hybnosti nenulovou složku. **Nenulová kosmologická konstanta má stejný efekt, jako by vakuum mělo nenulovou hustotu energie a projevovalo se tlakem.**
- Kladná hustota energie vakua se projevuje jako záporný tlak způsobovaný vakuem (tendence rozpínat se).
- Záporná hustota energie vakua se projevuje jako kladný tlak způsobovaný vakuem (tendence stlačovat se).

Kosmologická konstanta a kosmologie

- Zavedení nenulové kosmologické konstanty do Einsteinovy rovnice bylo čistě umělé, protože v Einsteinově době nebylo nic známo o tom, že by vakuum mohlo mít vlastní hustotu energie.
- Ukázalo se, že **po zavedení nenulové kosmologické konstanty má Einsteinova rovnice pro Vesmír také statické řešení, toto řešení však je nestabilní** – drobná změna v konfiguraci hmoty ve Vesmíru způsobí nestacionární vývoj Vesmíru – rozpínání či smršťování.
- Později se ukázalo, že **Vesmír se rozpíná a tedy nemůže být statický.**
- Einstein své účelové vložení nenulové kosmologické konstanty do své rovnice považoval za největší omyl svého života.
- Na konci 20. století jsme však zjistili, že **v něčem se však Einstein přece jenom nemýlil.**

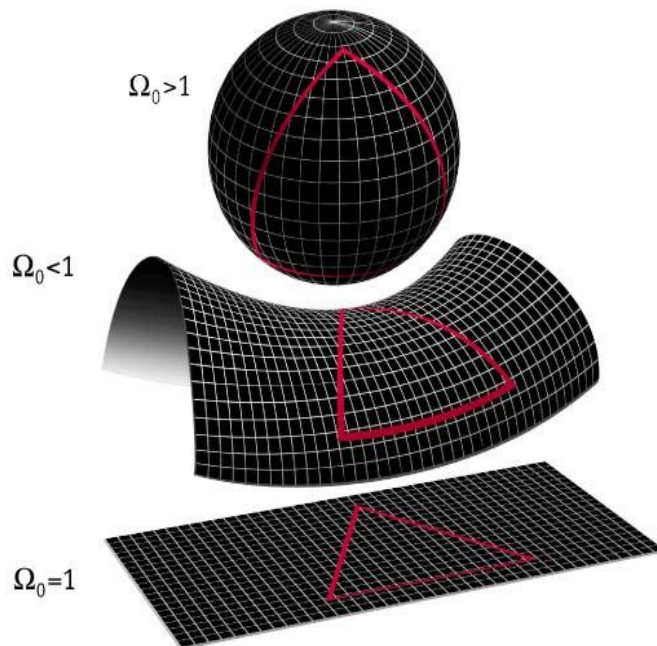

Friedmannovy modely Vesmíru

- V roce 1922 našel řešení Einsteinovy rovnice pro časový vývoj Vesmíru.
- V závislosti na celkové hustotě energie ve Vesmíru jsou tři možnosti globální geometrie Vesmíru:
  - ✓ Hyperbolická – pokud je hustota menší, než kritická.
  - ✓ Eukleidovská – pokud je hustota rovna kritické hustotě.
  - ✓ Eliptická – pokud je hustota energie větší, než kritická.

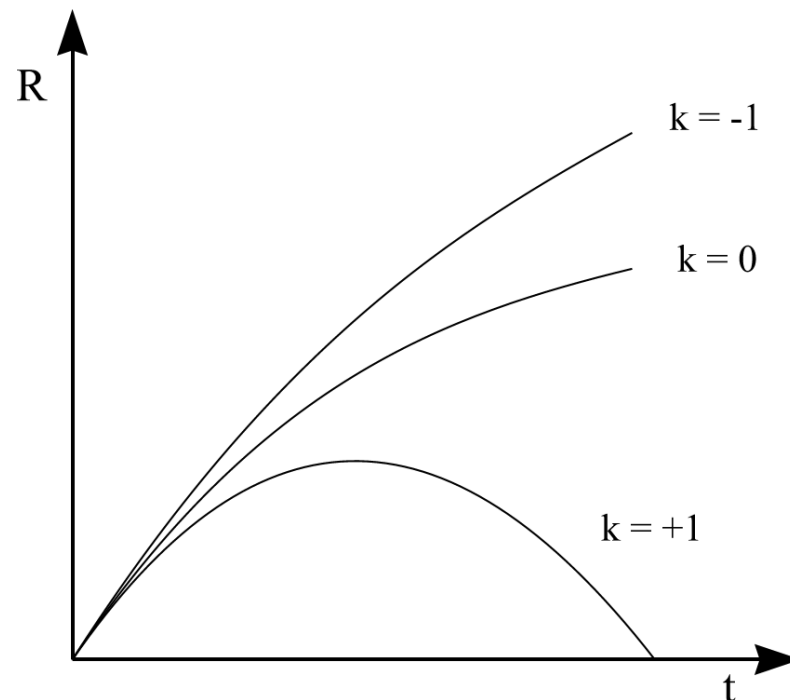
Alexander Friedmann
(Rusko, 1888-1925)

- Geometrie Vesmíru ještě neurčuje jeho topologii – Eukleidovský Vesmír může být konečný i nekonečný.

Friedmannovy modely Vesmíru

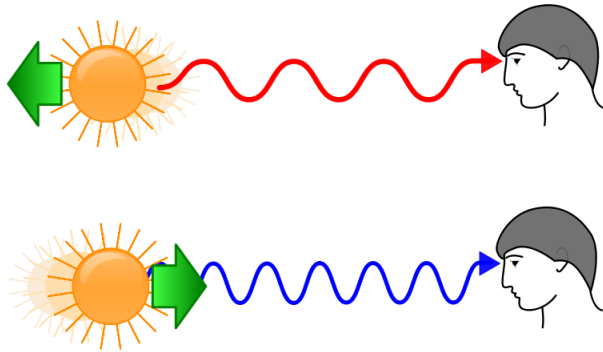
- **Časový vývoj Vesmíru je nestacionární** – Vesmír netrvá věčně, ale vznikl při ději, který nazýváme **Velký třesk** (Big Bang) a od té doby expanduje. Nejedná se však o explozi hmoty, která expanduje do prázdného Vesmíru, ale o rozpínání vlastního prostoru – každé dva body ve Vesmíru se od sebe vzdalují.
- Proti rozpínání působí gravitace hmoty.
- V závislosti na množství hmoty a energie ve Vesmíru se rozpínání může postupně zastavit a přejít ve smršťování. Nebo síla gravitace není dost silná a Vesmír se bude rozpínat věčně.

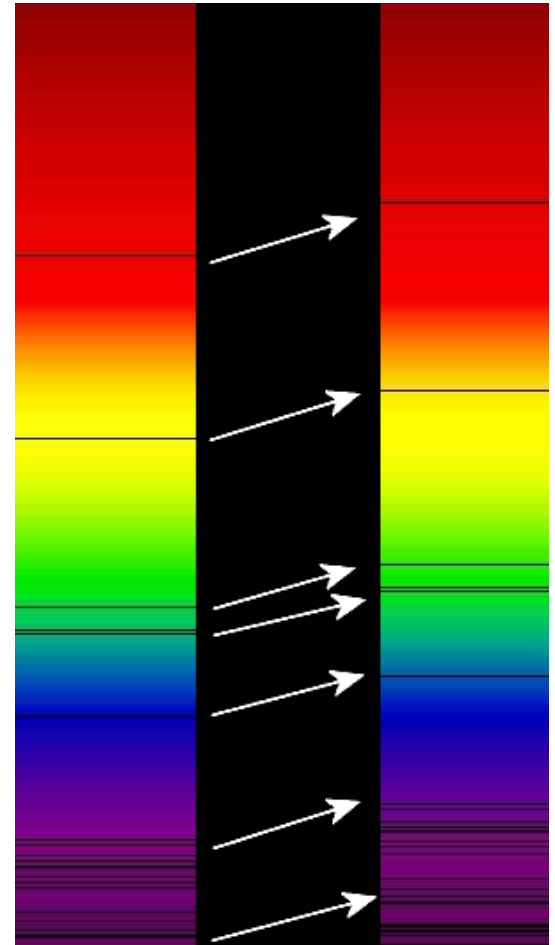

Rudý posuv

- Podobně jako zvukové vlny, také pozorované **elektromagnetické vlnění mění svou vlnovou délku v závislosti na rychlosti pohybu zdroje** – Dopplerův jev.

- Pokud se zdroj vzhledem k pozorovateli přibližuje, vlnová délka se zkracuje (modrý posuv). Pokud se zdroj vzdaluje, vlnová délka se prodlouží (červený posuv).
- Podobně se posouvají k červenému či k modrému konci spektra i spektrální čáry pozorované ve viditelné oblasti spektra (přesně definované vlnové délky elmag. záření, které atomy konkrétních prvků emitují či absorbují). Toho lze využít při měření rychlosti vesmírných objektů.

Rudý posuv vzdálených objektů

- Edwin Hubble pracoval na ve své době největším Hookerově teleskopu.
- V letech 1923-24 v pozorovaných „spirálních mlhovinách“ identifikoval cefeidy – proměnné hvězdy, jejichž velká svítivost je silně korelovaná s periodou proměnlivosti. Pomocí nich vypočítal vzdálenosti těchto „mlhovin“. Zjistil, že jejich vzdálenost je nesrovnatelně větší, než vzdálenosti všech ostatních pozorovaných objektů. Jedná se tedy o vzdálené systémy hvězd, podobné naší Galaxii.
- Se svým asistentem Milton L. Humasonem měřil rudý (modrý) posuv vzdálených galaxií. Zkombinovali svá a cizí měření (celkem 46 galaxií) a zjistili, že **vzdálenější galaxie v průměru vykazují větší rudý posuv, než galaxie bližší**. Pokud interpretujeme rudý posuv jako míru vzdalování, vzdálenější galaxie se pak od nás vzdalují rychleji než galaxie bližší.

Edwin Hubble
(USA, 1889-1953)

Hookerův teleskop
-průměr zrcadla 2.5 m

Hubbleův zákon

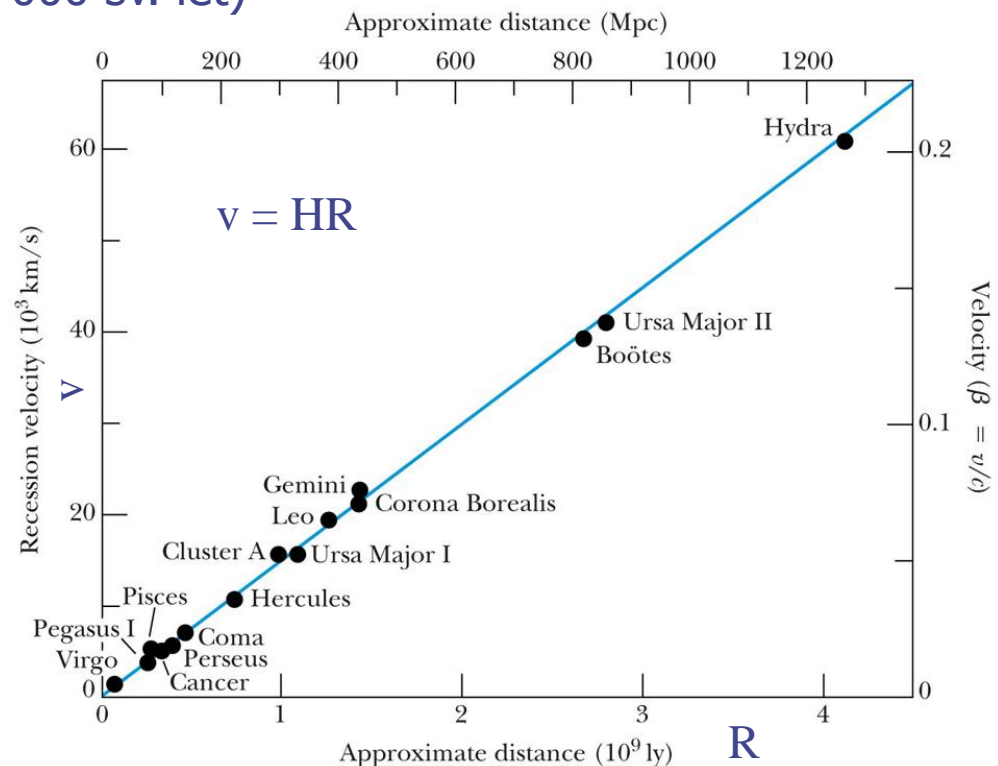
• Hubble s Humasonem proložili naměřenou závislostí rychlosti vzdalování na vzdálenosti galaxie přímkou. **Rychlost vzdalování vzdálené galaxie od nás je podle jejich měření přímo úměrná vzdálenosti této galaxie od nás.** Konstanta úměrnosti se nazývá Hubbleova konstanta. Tento tzv. Hubbleův zákon byl opublikován v roce 1929.

• Přesná měření z poslední doby uvádí hodnotu Hubbleovy konstanty $H = 71.4 \text{ (km/s)/Mpc}$. (Mpc – 3 262 000 sv. let)

• Protože naše pozice ve Vesmíru není ničím výjimečná, uvedený Hubbleův zákon platí pro vzdalování libovolných dvou vzdálených objektů ve Vesmíru.

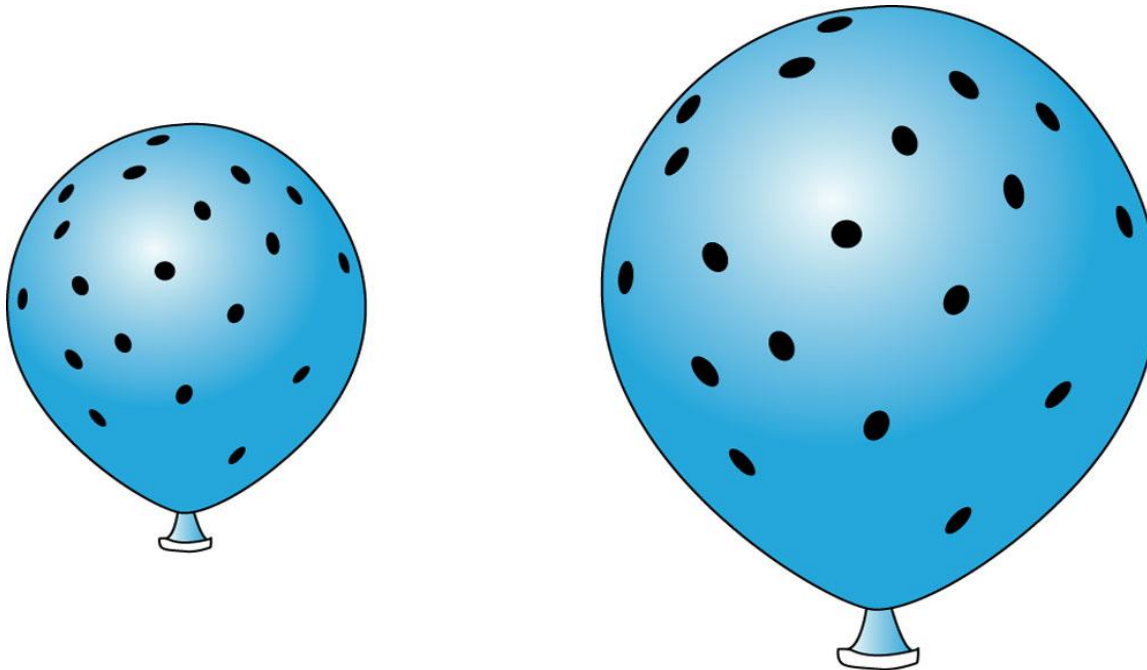
• Hubbleovy výsledky byly prvním důkazem **rozpínání Vesmíru**.

• Pozorovaný **rudý posuv nelze interpretovat jako Dopplerův jev** – rudý posuv je způsoben expanzí prostoru, ve kterém se šíří elmag. záření.

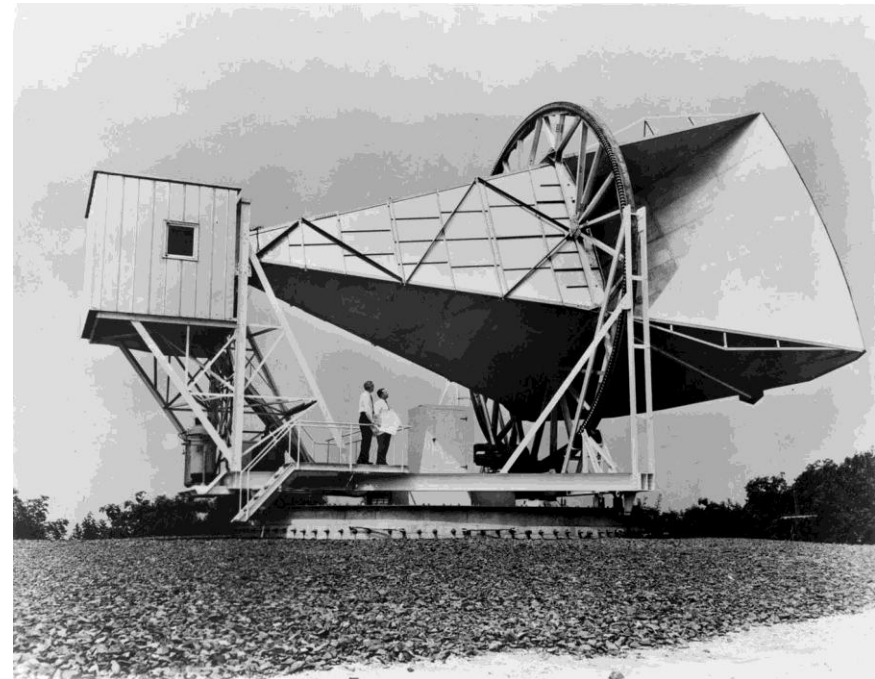
Expandující Vesmír

- Vzájemné vzdálenosti mezi galaxiemi se zvětšují úměrně jejich vzájemné vzdálenosti.
- Ve Vesmíru **není žádný střed**, od kterého by se vše vzdalovalo.
- Okamžik v minulosti, kdy byl Vesmír v jednom bodu, který se začal rozpínat, se nazývá Velký třesk (Big Bang).

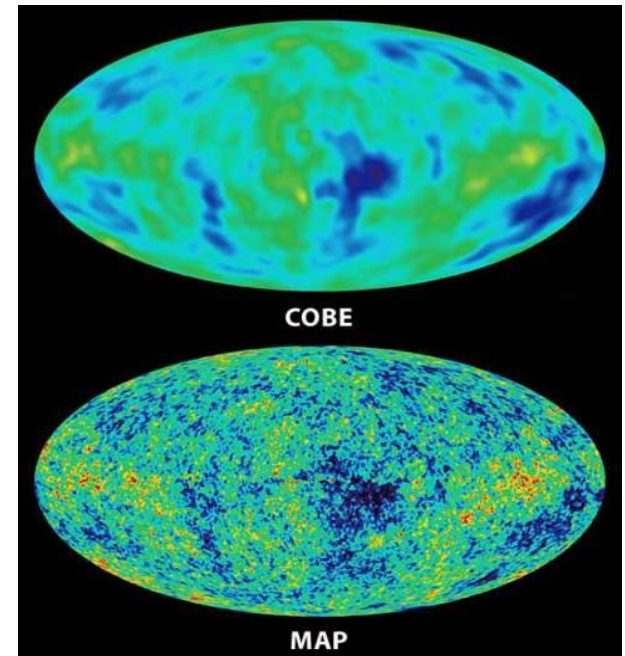
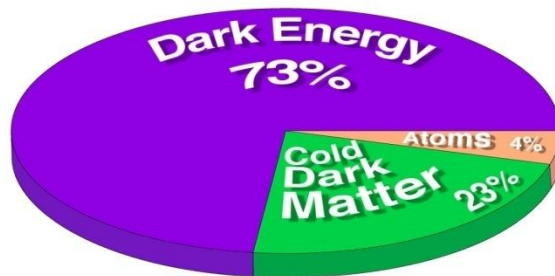
Reliktní záření

- V roce 1965 pozoroval Penzias a Wilson **mikrovlnné záření**, které k nám přichází z kosmu. Spektrum tohoto záření odpovídá záření absolutně černého tělesa o teplotě 3 K, **přichází k nám izotropně** – ze všech směrů stejně.
- Toto izotropní kosmické mikrovlnné pozadí bylo předpovězeno teorií Velkého třesku. Je to vlastně zbytkové elektromagnetické záření, které zbylo ve Vesmíru z doby, kdy byl Vesmír velmi hustý a žhavý. Označuje se jako **reliktní záření**.
- Obraz Vesmíru pozorovaný v mikrovlnné oblasti spektra je vlastně obrazem Vesmíru v době, kdy Vesmír ochladl a zřidnul natolik, že všudypřítomné elektromagnetické záření prakticky přestalo být ovlivňováno žhavou hmotou – **vývoj elektromagnetické složky Vesmíru se oddělil od vývoje hmoty**. To nastalo asi **380 000 let po Velkém třesku**. V té době měl Vesmír teplotu asi 3 000 K.
- Vlivem rozpínání Vesmíru se spektrum reliktního mikrovlnného záření posunulo k delším vlnovým délkám – odpovídajícím teplotě 3 K.

Anizotropie reliktního záření

- První měření ukazovala, že reliktní záření k nám přichází ze všech směrů stejné.
- Velmi přesná družicová měření později pozorovala **drobné anizotropie – oblasti nepatrně teplejší a chladnější**.
- Teplejší oblasti odpovídají oblastem s trochu vyšší hustotou, z tohoto prvotního materiálu se vlivem gravitačního smršťování později vyvinuly galaxie a hvězdy.
- Z velikosti anizotropie reliktního záření bylo možno vypočítat mnoho vlastností Vesmíru.
- Nejpřesnější měření – (Wilkinson) Microwave Anisotropy Probe:
  - ✓ Stáří Vesmíru: 13.7 miliard let (chyba < 1%)
  - ✓ Plochá Eukleidovská geometrie
  - ✓ Většinu Vesmíru tvoří temná energie a temná hmota.

- Temná energie odpovídá vlastní energii vakua – kosmologická konstanta je nenulová!
- **Vesmír expanduje**, od doby 7 miliard let po Velkém třesku **se rychlost expanze v čase zvětšuje**.

Standarní model elementárních částic - opakování

matter particles

	1st gen.	2nd gen.	3rd gen.
Q U A R K	 <i>u</i> <i>up</i>	 <i>c</i> <i>charm</i>	 <i>t</i> <i>top</i>
	 <i>d</i> <i>down</i>	 <i>s</i> <i>strange</i>	 <i>b</i> <i>bottom</i>
L E P T O N	 <i>ν_e</i> <i>e neutrino</i>	 <i>ν_μ</i> <i>μ neutrino</i>	 <i>ν_τ</i> <i>τ neutrino</i>
	 <i>e</i> <i>electron</i>	 <i>μ</i> <i>muon</i>	 <i>τ</i> <i>tau</i>

guage particles

<p>Strong Force</p> <i>g</i> <i>Gluon</i>
<p>Electro-Magnetic Force</p> <i>γ</i> <i>photon</i>
<p>Weak Force</p>   <i>W⁺</i> <i>W⁻</i> <i>Z</i> <i>W bosons</i> <i>Z boson</i>

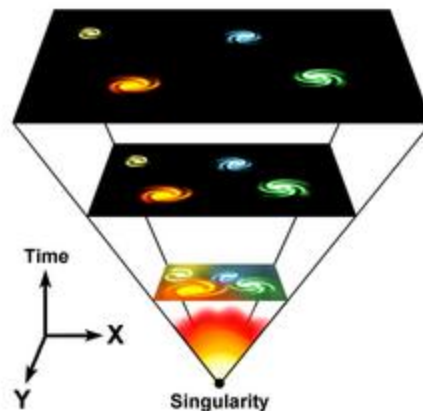
scalar particle

Elements of the Standard Model

Standardní model vývoje Vesmíru

- Model **expandujícího Vesmíru, který vznikl při Velkém třesku.**
- Model **založen na Obecné teorii relativity a Standardním modelu elementárních částic.**
- Čím blíže jdeme k okamžiku Velkého třesku, tím jsou naše odhady dějů závislé na našich modelech z oblasti částicové fyziky, modelech interakcí částic s extrémní energií.
- Naše modely jsou na urychlovačích částic experimentálně ověřeny pouze do určité energie.
- Při popisu dějů těsně po Velkém třesku fyzikové využívají i modely „za Standardním modelem“ – supersymetrické modely, kvantový popis gravitace,...
- S vývojem znalostí zákonů mikrosvěta se budou zpřesňovat také naše znalosti o vývoji Vesmíru v prvních okamžicích po Velkém třesku.

Planckova epocha

- Do 10^{-43} s po Velkém třesku.
- **Silná, slabá, elektromagnetická a gravitační interakce mezi částicemi mají stejnou velikost.** Na konci této epochy teplota Vesmíru klesla na 10^{32} K, energie částic na 10^{19} GeV, hustota Vesmíru na 10^{94} g/cm³, oddělila se gravitační interakce.
- Podle Obecné teorie relativity tvořila Vesmír v čase 0 s singularita. Kvantové efekty gravitace, případně strunové vlastnosti částic, měly vliv na vývoj Vesmíru v této době, proto není příliš jasné, co se v té době dělo.

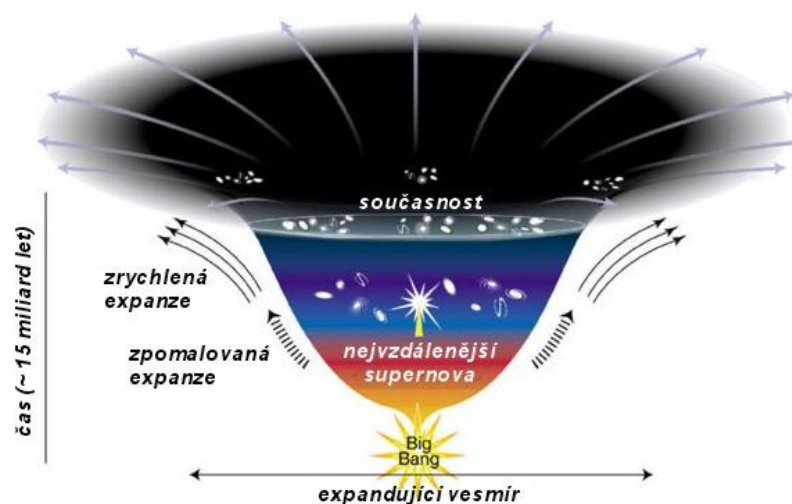

Epocha Velkého sjednocení

- 10^{-43} - 10^{-35} s po Velkém třesku.
- Vlivem rozpínání Vesmíru a se **gravitační interakce oddělí od silné, slabé a elektromagnetické interakce.**
- Silná, slabá a elektromagnetická interakce mají srovnatelně velkou velikost, popisuje je model tzv. Velkého sjednocení – GUT (viz přednáška Tajemství mikrosvětla).
- Během této etapy teplota Vesmíru klesla z 10^{32} K na 10^{27} K, energie částic během této etapy klesly na 10^{15} GeV.
- Na konci této epochy, když klesla teplota Vesmíru pod kritickou mez, se přestaly tvořit bosony X a Y (předpovězené GUT), zbylé X a Y se rozpadaly. Tyto procesy narušující CP symetrii a zákon zachování baryonového čísla mohly způsobit nepatrný přebytek kvarků nad antikvarky a tedy později i baryonů nad antibaryony ($1+10^{10}:10^{10}$) – proces baryogeneze. Proto je dnes Vesmír tvořen převážně hmotou a ne antihmotou.

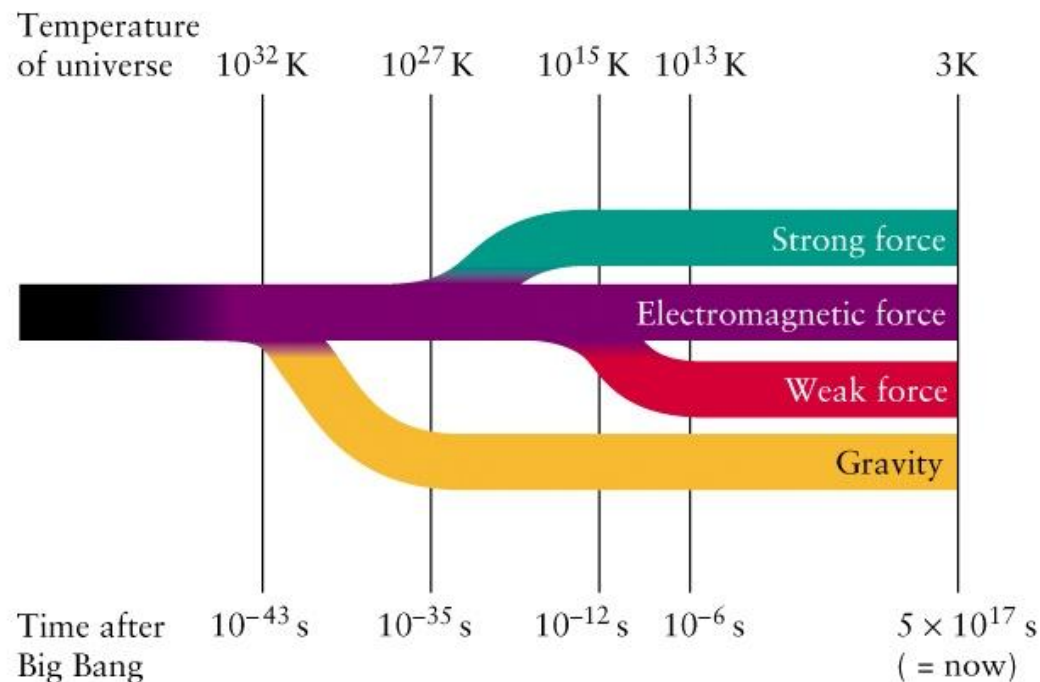
Inflační epocha

- 10^{-35} - 10^{-32} s po Velkém třesku.
- **Rapidně se zvýšila rychlost rozpínání Vesmíru.**
- Během této etapy se zvětšil lineární rozměr vesmíru minimálně 10^{26} krát.
- Předpokládá se, že inflační fáze byla způsobena fázovým přechodem na konci etapy Velkého sjednocení. Ten vytvořil tzv. „inflační“ skalární pole, které se projevovalo silným tlakem na expanzi Vesmíru. Z energie tohoto pole se vytvořilo velké množství částic – kvarků a gluonů.
- Vlivem extrémně rychlého rozpínání se smazaly možné nehomogenity, které mohly ve Vesmíru vzniknout v dřívějších fázích. Proto je Vesmír na velkých vzdálenostech prakticky homogenní a izotropní.

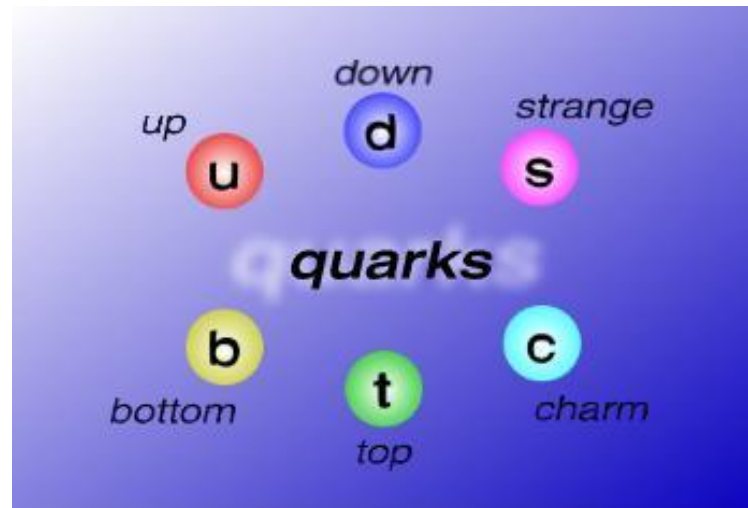
Elektroslabá epocha

- 10^{-32} - 10^{-12} s po Velkém třesku.
- Elektromagnetická a slabá interakce jsou stále sjednocené, při teplotě 10^{27} K se oddělila silná interakce.
- Částice mají dosud dostatečné energie, aby při srážkách vznikalo velké množství Z^0 , W^+ , W^- bosonů, Higgsových bosonů.
- Na konci epochy klesla teplota na 10^{15} K.

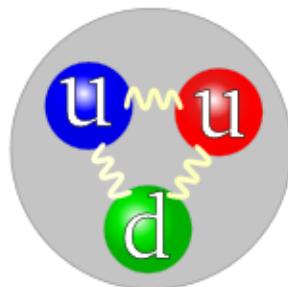
Epocha kvarků

- 10^{-12} - 10^{-6} s po Velkém třesku.
- Při teplotě 10^{15} K (energie částic 100 GeV) se od elektro-slabé interakce **oddělila slabá interakce**.
- Od té doby je velikost všech interakcí stejná jako v dnešním Vesmíru.
- Vesmír byl v té době stále příliš horký, kvarky tvořily horkou **kvark-gluonovou plazmu**. Hadrony (částice složené z kvarků) dosud neexistují.

Epocha hadronů

- 10^{-6} -1 s po Velkém třesku.
- Vesmír zchladnul natolik (10^{13} K, 1 GeV), že byla umožněna tvorba hadronů – vázaných systémů kvarků. V té době tedy vznikly protony a neutrony.
- Antihadrony zanihovaly s hadrony a zbylé hadrony tvoří dnešní hmotu ve Vesmíru.
- 1 s po Velkém třesku byl Vesmír natolik řídký a chladný (3×10^{10} K, 1 MeV), že velké množství neutrin, které byly ve Vesmíru, přestalo interagovat s ostatními částicemi hmoty (Vesmír se stal pro neutrina průhledný). Od té doby se tato neutrina volně pohybují Vesmírem a tvoří tzv. **reliktní neutrinové pozadí**. Reliktní neutrina mají dnes energii ~ 0.0004 eV, proto nebyla dosud registrována. V každém cm^3 prostoru se nachází 330 reliktních neutrin.
- Od konce epochy hadronů se vlivem rozpadů začíná snižovat počet neutronů (poločas rozpadu ~ 900 s).

Epocha leptonů

- 1-3 s po Velkém třesku.
- Na konci hadronové epochy velká většina hadronů a antihadronů anihilovala.
- Zůstaly leptony a antileptony, které tvořily většinu částic hmoty ve Vesmíru.
- 3 s po Velkém třesku Vesmír dále ochladl (6×10^9 K, 600 keV), přestaly se tvořit nové leptony a antileptony. Většina antileptonů zanihilovala s leptony. Kvůli narušení CP symetrie v dřívějších procesech, převážily leptony nad antileptony.

LEPTONS

$$\begin{array}{ccc} e^- & \mu^- & \tau^- \\ \nu_e & \nu_\mu & \nu_\tau \end{array}$$

ANTILEPTONS

$$\begin{array}{ccc} e^+ & \mu^+ & \tau^+ \\ \bar{\nu}_e & \bar{\nu}_\mu & \bar{\nu}_\tau \end{array}$$

Epocha fotonů

- 3 s – 380 000 let po Velkém třesku.
- Na konci leptonové éry většina leptonů/antileptonů zanihovala.
- Většinu energie ve Vesmíru tvořily fotony.
- Fotony silně interagovaly s nabitými protony a elektrony.

Nukleosyntéza

- 100–300 s po Velkém třesku.
- Teplota Vesmíru poklesla natolik, že mohly existovat vázané systémy protonů a neutronů – atomová jádra. Od té doby se počet neutronů přestal snižovat.
- **Vytvořila se lehká jádra** – převážně helium, deuterium.

Dominance hmoty

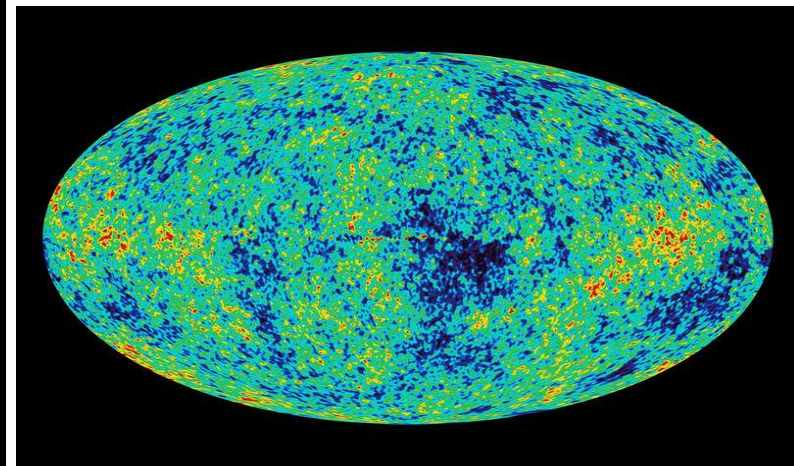
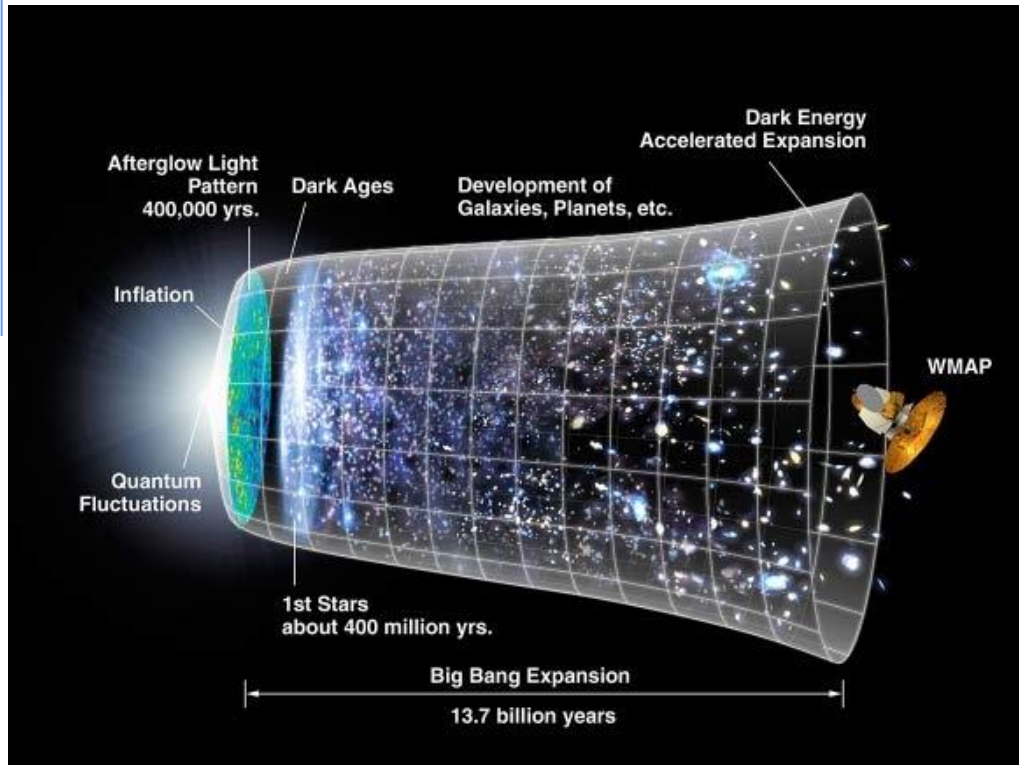
- 70 000 let po Velkém třesku (10^3 K, 1 eV) – do té doby hustota energie záření stejná jako hustota energie hmoty. Poté postupně převládne hmota, vlivem gravitace se začínají tvořit **první nehomogenity hmoty** – budoucí zárodky galaxií.

Konec epochy fotonů

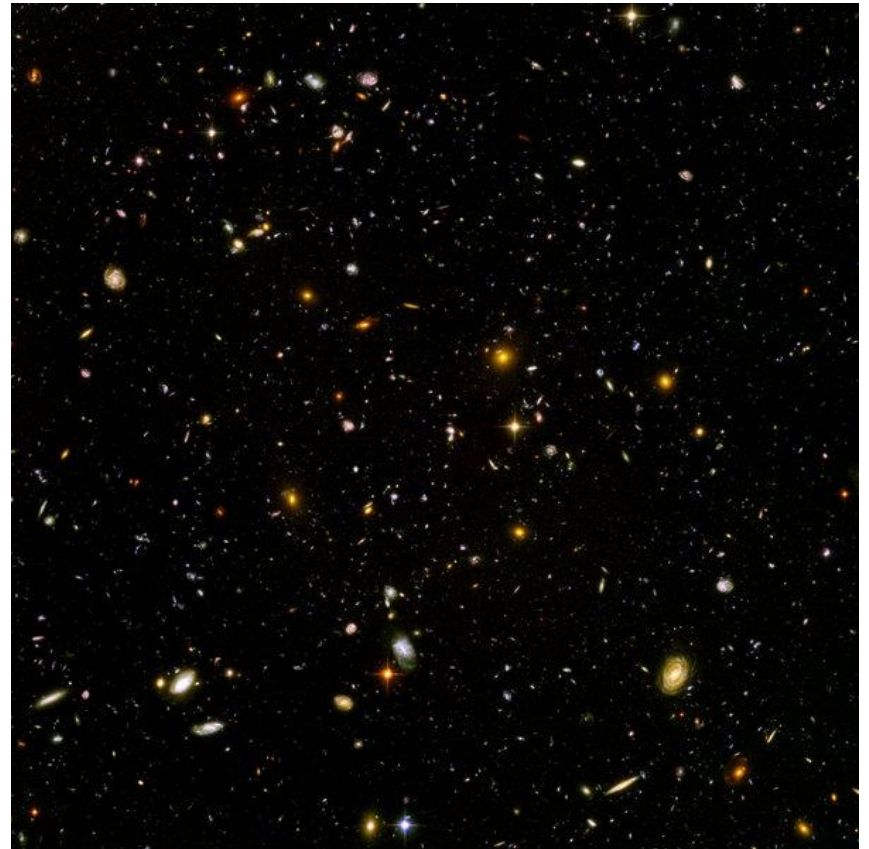
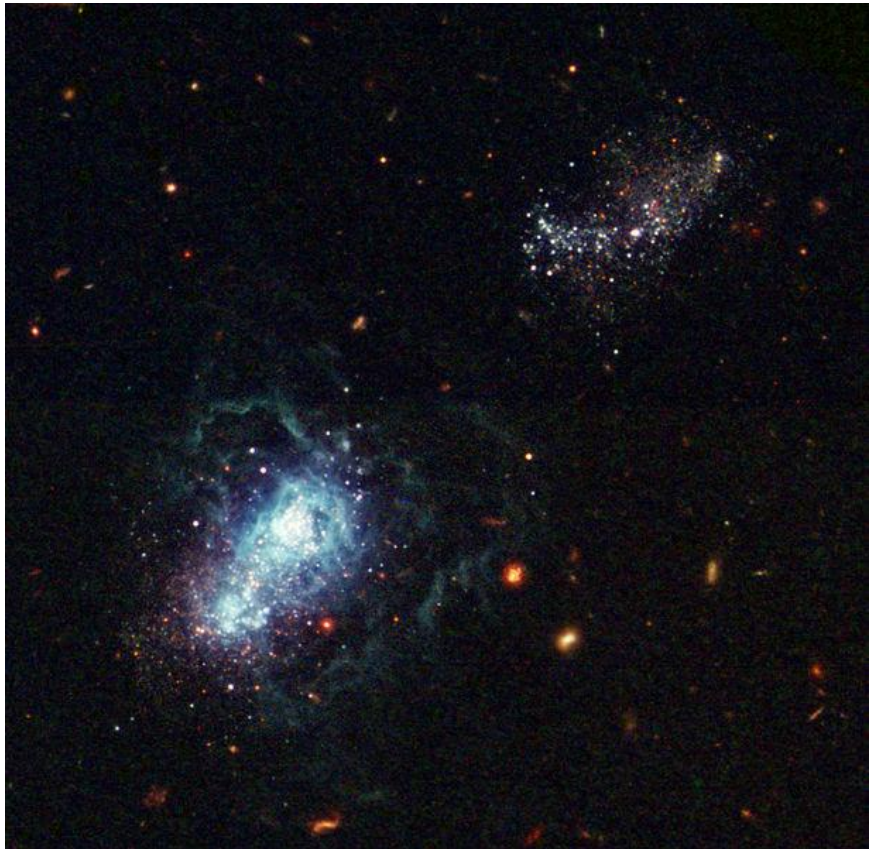
Rekombinace

- Na konci epochy fotonů (4 000 K, 0.4 eV) **se začínají formovat atomy** vodíku a helia (vznikají vázané systémy elektronů a jader atomů).
- Fotony přestávají interagovat s elektrony a od té doby se volně pohybují jako **mikrovlnné reliktní záření**.

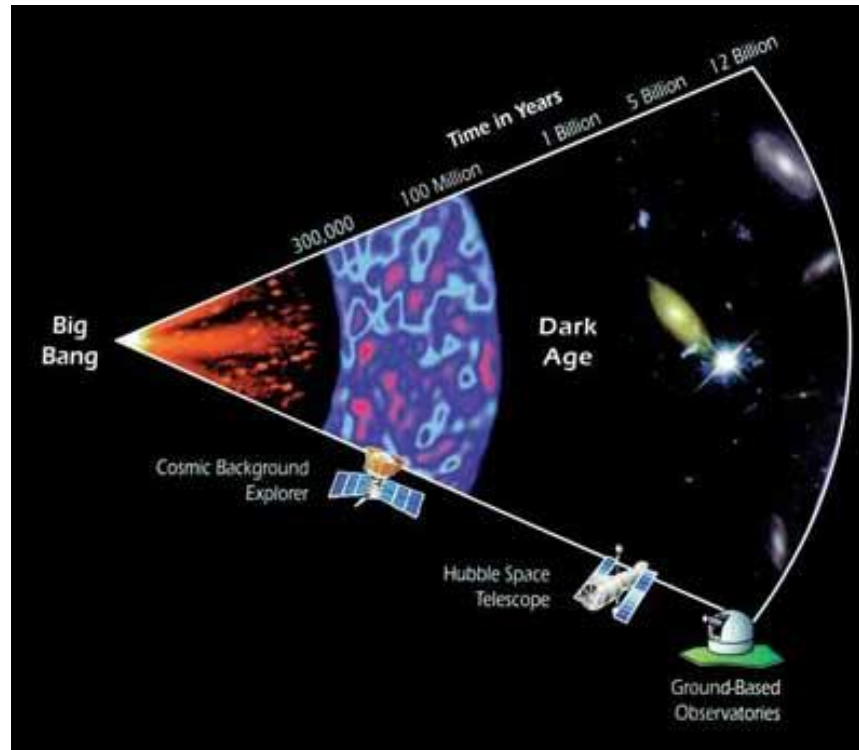
Epocha hmoty

- Od 380 000 let po Velkém třesku.
- **Následný vývoj Vesmíru určuje gravitace.**
- Vlivem gravitace se formují nejprve struktury malého rozměru (hvězdy), poté galaxie a systémy galaxií.

Temný věk

- Od 380 000 – 400x10⁶ let po Velkém třesku.
- **Dosud neexistují žádné hvězdy.**
- Velmi malé množství vodíku je ionizovaného, proto jediné elektromagnetické záření, které je v té době vytvářeno, má vlnovou délku 21 cm (elektron v el. obalu vodíku, který má stejně orientovaný spin jako proton změní svou orientaci a dostane se tak do stavu s nižší energií - vyzáří při tom foton o specifické vlnové délce 21 cm).

Tvorba prvních hvězd

- Od 400×10^6 let po Velkém třesku.
- Končí doba temna - **tvorí se první velmi masivní hvězdy** (s hmotností ~ 100 Sluncí). Jejich **vývoj je velmi rychlý** (10^6 let).

